

ПОСЛЕДНАТА ДУМА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*

ДИМИТЪР ВЕСЕЛИНОВ

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

d_vesselinov@yahoo.fr

THE LAST WORD IN THE BULGARIAN LANGUAGE

DIMITAR VESSELINOV

SOFIA UNIVERSITY "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

d_vesselinov@yahoo.fr

The article deals with the issue of the last word in the Bulgarian language. The determination of the last word in a given language is connected with the fixation of the last letter in the respective alphabet. This is why, first, a review has been made of the historical development of the issue of the last letter in the existing versions of the Bulgarian alphabets. After that, the lexical candidates which have been found for this last place during the separate periods in the development of the Bulgarian language are presented. Finally, a proposal is made for the resolution of the issue of the last word in the Bulgarian language.

Keywords: last word in the Bulgarian language, last letter, dictionary, alphabet, lexicographic macrostructure

Ако за всеки един език се знае, че словникът му започва с първата буква от съответната азбука, то въпросът с последната дума от неговия речников състав, макар и негласно, почти винаги се превръща в обект на лексикографско състезание, в което се впускат речникари, писатели, журналисти, учени и анонимна армия от словолюбци и словотворци. Този проблем е свързан с различни фактори, които стимулират творческото мислене на лексикографите за фиксиране на максимален брой единици и за определяне на последната дума в словника на даден речник. Първо трябва да се появят еднотомните тълковни речници, след това отрасловите и специализирани лексикографски издания, да се опише лексиката на отделните писатели и накрая – да се подготвят многотомните речникови серии, които да обхванат лексикалния състав на даден език, а това е процес дълговременен.

* Изказвам благодарност на чл.-кор. проф. д.ф.н. Иван Добрев за прегледа на текста и ценните съвети.

Освен това издаването на академични по характер речници традиционно става център на широко дискутируем въпрос, тъй като почти винаги това се превръща в многогодишна лексикографска сага с всички елементи на мелодрама, амбиция и суета. Неслучайно френските академици се наричат „безсмъртни“, първо, защото мисията на речникаря е вечна, второ, защото се отдават на съставянето на един велик книжовен монумент в продължение на десетилетия и не на последно място, защото създаването на перфектния речник е дело, имащо начало, но не и реален край. А може би то е просто една научна мечта, илюзия, която ще си остане непостижима. Например темпът при разработването на първия речник на Френската академия дава повод за създаването на множество саркастични епиграми, чийто основен мотив е дълговремието: „Ако Бог пожелае Академията ще направи нова крачка и след сто години ще завърши своя речник, ако само Бог пожелае ..., но господ май не иска да желае“. Навремето академикът Боаробер (Boisrobert), когато работел върху буквата *D*, обичал да казва, че всеки ден се моли на Всевишния да доживее до завършването на буквата *G*, надявайки се тайно да живее сто години. Той умира на 70-годишна възраст през 1662 г., а речникът на Френската академия, започнат през 1635 г., е завършен едва през 1694 г, т.е. 32 години след смъртта на Боаробер. Деветото издание на този речник е започнато през 1986 г. Първите три тома се появяват съответно през 1992 г. (*A* до *Enzyme*), 2005 г. (*Écène* до *Mappemonde*), 2011 г. (*Maquereau* до *Quotité*), а четвъртият том (*Quadrudo* до *Rimbaldien*) е в процес на редактиране, като въпросът за последната дума остава открит. Многотомният тълковен речник на Института за български език на Българската академия на науките започва да се издава през 1977 г., когато се публикуват буквите А и Б от „Речник на българския език“. До сега са описани 119 229 заглавни думи и е достигнато до успешното издаване на 15-ия том, завършващ с думата *ряпа*, а въпросът за последната българска дума към момента, естествено, е оставен с отворен край.

Независимо от незавършеността на академичните многотомни речници лексикографското търсене на последната дума си има вече своя собствена история. През 1690 г. в Хага излиза посмъртното издание на знаменития „Всеобщ речник (Dictionnaire universel)“ на Антоан Фюртиер (1619–1688). Изгубвайки търпение да чака списването на лексикографския труд на Френската академия, той съставя свой тритомен речник, който завършва с думата *zymozimètre* (в ориг. *zymozymettre*) ‘вид музикален инструмент, зимозиметър’. Творението е неочаквано и първите три издания на френския академичен речник не могат да отвърнат на удара, тъй като съответните им финални думи *zoophyte* ‘зоофит, животно с вид на растение’ (1694) и *zybéline* ‘самур’ (1718)¹ са преди Фюртиеровия *зимозиметър*. Едва седем десетилетия по-късно, в годината, когато Паисий Хилендарски написва своята „История славянобългарска“, Френската академия успява да отговори на предизвикателството, заложено от смъртния ѝ лексико-

графски враг Антоан Фюртиер. През 1762 г. в новото, четвърто по ред издание академиците включват термина *zymotechnie* ‘зимотехника’. Думата не е последна по ред, но поне отразява реална процесуална дейност. Междувременно палмата на първенството е поета през 1710 г. от великолепната серия католически речници от Треву (*Les Dictionnaires de Trévoux*), които завършват с думата *zythe* или *zythum* ‘пиво от покълнал ечемик, призеждано в древен Египет’. Спокойствието на този фронт е видно, тъй като лексикографите от XIX в. отговарят с (*le*) *zymome* ‘зикзомим, особен вид животно’ и (*le*) *zyzel* ‘зизел, вид животно’, но те бързо са контрирани от речниковите серии (1846) на Бешерел (*Bescherelle*) и Пиер Ларус (*Pierre Larousse*), които лансират формата *ZZ*, която представлява фармацевтично съкращение. През новия XX век издателството Ашет (*Hachette*) налага в лексикографската практика думата *zymomys* ‘австралийски белоопашат плъх’. През 1985 г. авторите на Льо Гран Робер (*Le Grand Robert*) правят опит за окончателно решение на въпроса за последната френска дума, като лансират словоформата *zzz* ‘zzz’, употребена още през 1892 г. от Пол Клодел. През 1993 г. в новото, трето издание на езиковия речник Льо Пьоти Робер (*Le Petit Robert*) е добавен още един *z* и се получава формата *zzzz* ‘шум от летене’. В момента последната френска дума служи за назоваване на особен вид жужене с крила. Тя се изписва с 8 букви: *zzzzzzzz* ‘zzzzzzzz, зъзкане’ в сборника с новели „Людостта на подлещите“ на булевардния автор Пиер Синяк (*Pierre Siniac*): *Même pas le zzzzzzzz d'une mouche pour dégeler l'atmosphère*².

За разлика от френския език, където *Z(z)* винаги е била крайна буква, въпросът с определянето на последната дума в българския език е по-сложен, тъй като съществуват традиционно две азбуки – глаголица и кирилица, а освен това кирилската азбука има в исторически план няколко редакции, всяка от които е с различен брой букви. Ето защо, преди да се търси коя е последната дума в българския език, трябва да се фиксира последната буква в азбуката ни и спрямо нея да се определя и крайният победител.

Класическата кирилица е представена от Черноризец Храбър в съчинението му „За буквите“ с 38 букви, но в най-старите преписи на текста те, за съжаление, не са изброени. Константин Преславски прави поетична подредба на кирилските букви в своята „Азбучна молитва“, където използваният акростих дава една обща представа за реда на отделните буквени знаци. Според откритите преписи претенденти за последна буква са: *а, іа, ж, ю, в, ѿ* или дори *ѡ*, като водещ сред тях е малката носовка *а*³. В момента болшинството от изследователите на славянобългарската писменост приемат, че кирилицата от X век има, най-общо казано, следния състав и подредба: *а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, w, ц, ц (ч), ш, щ, ъ, ы, ь, ъ, ю, іа, іе, а, іа, ж, іж, љ, ѡ, в*. Според възстановката на Марин Дринов старобългарската азбука от XI в. е имала следния състав: *а, б, в, г, д, е (е), іе (іе), ж, ѕ, з, и, і, к, л, м, н, о, w, п, р, с, т, оу (у), ф, х, ц, ч, ш,*

щ, ъ, ы, ъ, ъ, ю, ia, ж, іж, а, ia, љ, џ, ѡ, ѣ. Книжовникът Аврам Мразович през 1794 г. в „Руководство к Славенстей Грамматике“ включва 42 букви: а, б, в, г, д, е, ж, s, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ъ, ъ, е, ю, w, ia, а, љ, џ, ѡ, ѣ. Авторите на „Старобългарски речник“ на БАН (1999, 2009) реконструират реда на буквите в кирилската азбука и подреждат лексиката на най-древните български паметници по следния начин: а, б, в, г, д, е (йе), ж, s (дз), з, і (иже і), и (иже), г' (г), к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф (п), х, ш, ц, ц (ч), щ, ъ (между у и о), ы (ь), ъ (между и и е), ъ (широко е), ю, ia, ie (йе), а (е^н), ж (о^н), а или ia (йе^н), іж (йо^н), љ (кs), џ (пс), ѡ (т/тита/), ѣ (и, в, у /ижица/)⁴. В момента се смята за доказано, че *ижицата* ѣ, която се чете по три различни начина, изпълнява и при кирилицата, и при глаголицата функцията на последна буква. По този начин картината на надпреварата в търсенето на последната дума от българския език, започваща с ѣ (ижица), придобива следния вид: Иван Богоров завършва своя знаменит „Българско-френски речник“ (1871) с думата *ѣностас*, която превежда на френски с *hypostase*⁵. Но Богоровият *ѣностас* не печели състезанието за последна дума, тъй като в издадения 80 години по-късно „Речник на църковнославянски език“ на Атанасий Бончев (1915–1978) се появяват словоформите *ѣсонный* ‘исопен, с качествата на растението исоп’ и *ѣссын(ъ)* ‘исоп’⁶, които са по-крайни думи (Бончев/Bonchev 1952). Надпреварата продължава и съставителите на академичния „Старобългарски речник“ освен *ѣсонъ*, -а ‘растението исоп’ включват изписаната с ижица словоформа *ѣтро* (вж. оутро) ‘утро, сутрин’, която, макар и неубедително, печели формално състезанието за последна дума в старобългарския език.

За съжаление, през XIX век *ижицата* все по-трудно издържа конкуренцията на другите претенденти за поста „последна буква в азбуката“. Развитието на новобългарския език създава условия за окончателното ѝ детрониране, като същевременно битката за нейния наследник се ожесточава. Оформят се няколко букви: *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *іж*, *ж* и *я*, които успяват за различен период от време да узурпират последното място в българската азбука. Д-р Петър Берон в своя „Рибен буквар“ от 1824 г. произвежда революция в българското образование, като използва 42 букви. Последните две букви в неговата азбука са: *ижица* V и *дж* Ц (цегерь ‘джегер’)⁷. Независимо от ограничената употреба на Ц тя създава благоприятни формални условия словоформата *цегерь* ‘джегер’ да бъде коронована, според вижданията на д-р Петър Берон, като последна дума не само в „Рибния буквар“, но и в българския език.

В „Руководство на славенноболгарская грамматика“ (1835) авторите Неофит Бозвели и Емануил Васкидович определят като последна буква в азбуката ни *Ѣ*. Идеята е подкрепена от Неофит Рилски в неговата „Българска граматика“ (1835)⁸ и от Иван Момчилов в неговата „Грамматика за новобългарския език“ (1868)⁹. Последният буквар, в който се среща буквата *Ѣ* във финална позиция, е „Начална книга за децата. Буквар“ от 1880 г. По този начин като претендент за последна дума, започваща с тита *Ѣ*, се явява

изразът *Θομινα неделя*, фиксиран от Иван Богоров в неговия „Българско-френски речник“ (1871), както и словоформите *Θρακiя* ‘Тракия’ и *Θυκιδιδѣ*. Няколко години по-късно, през 1885 г., Ф. Миклошич включва в своя „Краткий словарь шести славянских языков“ думата *θυμιανѣ* (*θѣмианѣ*, *θимианѣ*) ‘тамян’, която с две от графиките си изпреварва Богоровите *Θομινα неделя*, *Θρακiя* и *Θυκιδидѣ*. Анастасий Бончев добавя в своя „Речник на църковнославянски език“ от 1952 г. съществителното *θυрсѣ* ‘тояга, обвита с бръшлян; венец от бръшлян’, което се увенчава с финалното място сред думите, започващи с тита *Θ*¹⁰.

Буквата *Φ* е обявена за последна в предложената от Христати Павлович подредба на българската азбука. В своята „Граматика славяноболгарска“ (1836) авторът включва само 27 букви: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ц, ч, ш, ъ, њ, ѣ*¹¹, но тъй като липсва приложен речник, последната дума, започваща с *Φ*, трябва да се търси в други източници. Пръв претендент за този пост е формата *ѣстѣкъ*, предложена от Н. Марков в „Българско-френски речник“ от 1898 г., но много скоро е изместена от *ѣжѣж* ‘хваща’ (Геров/Gešov 1904).

Едно от първите учебнически извеждания на буквата *ЛЖ* във финална позиция става през 1826 г. в „Буквар за децата на Славено-Българския народ“. Включената азбука съдържа 45 елемента, като *ЛЖ* е поставена след *Θ, V, Ц*. Според „Първичка българска граматика“ на Иван Богоров (1844) последната буква е *ЛЖ*, тъй като в духа на неговия правописен модел българската азбука е съставена само от 34 букви: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, њ, ю, љ, ж, ѣж*¹². Йоаким Груев в своята „Основа за българска граматика“ (1858) също въвежда 34 букви: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, њ, ѣ, ю, я, ж, ѣж* (но прави уговорката, че за изписване на думи с чужд произход се използват и буквите *θ* и *φ*). Знакът *ЛЖ* се явява последна буква и в печатаните във Виена „Взаимоучителни таблици“ от Хр. Г. Данов в периода 1862–1872 г. Подобна подредба, макар и с по-малко букви, дава и самият Марин Дринов в статията си „За новобългарското азбуке“¹³: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и (й), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ц, ч, ш, ъ, њ, ѣ, ю, я, ж, ѣж*. Сходна позиция заема руският лексикограф Александър Лвович Дювернуа (1840–1886), който оформя макроструктурата на първия „Речник на българския език по паметници на народното творчество и произведения на най-новия печат“ (1886–1889) по следния азбучен ред: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и-й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я, ѣж-ж*¹⁴. Последният открит от мен автор, който включва *ѣж* като крайна буква в речников словник, е Нестор Марков. Това той прави в първото издание на новия „Българско-френски речник“ (1898)¹⁵. Анализът на ексцерпирани думи, които започват с графемата *ѣж*, показва, че те са ограничени по брой, но това не пречи конкуренцията между тях да бъде сериозна: Александър Дювернуа фиксира словоформата *ѣжлище* ‘темница’ (1889), авторите на „Старобългарски речник“ на БАН предлагат словоформата *ѣжтрѣждоу* ‘отвътре, в преде-

лите на нещо, вътре', но безспорният победител *ѣчменикъ* 'ячменик' е предложен от Найден Геров (Речник на българския език. Том 5, 1904). Вижда се обаче, че тези словоформи са изключително редки и отдавна са излезли от активна употреба, което, за съжаление, не решава въпроса за последната дума.

В първите години след Освобождението като крайна буква в българската азбука постепенно се налага *Ж*¹⁶ независимо от опозицията на Найден Геров и силната конкуренция на *ИЖ*. За това способстват опитите за правописни реформи от 80-те и 90-те години на XIX век и най-вече решителната намеса на Тодор Иванчов (1858–1905), който издава станалото пословично „Окръжно № 1083 от 05 февруария 1899 год.“ с „Упътване за общо правописание“. По този начин министърът реформатор административно налага следната азбучна подредба: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ь, Ъ, ю, я, ж, която запазва финалната позиция на *Ж* чак до 1945 г. Реформата получава подкрепа от авторите на буквари и от повечето лексикографи като Лука Касъров (1899–1907), Харитон Геннадиев (1900)¹⁷, Нестор Марков (1912, 1929) и др., които със своята активна издателска дейност практически узаконяват *Ж* като последна буква в азбуката. През 1921 г. лично Александър Стамболийски¹⁸ се противопоставя на идеята да се замени ж с ъ, тъй като „ж имал лих чорбаджийски“, а братя Данчови изрично го включват през 1936 г. в заглавието на своята знакова „Българска енциклопедия (А–Ж)“. Официализирането на *Ж* като последна буква в азбуката създава и нов контекст за развитие на борбата за последната дума в българския език. Началото вече е поставено от Александър Дювернуа, който предлага думата *жхатълънъ* 'благодарен' (Речник на българския език по паметници на народното творчество и произведения на най-новия печат 1886–1889), но тя скоро е изместена от народната дума *жчрънъ* 'възчерн, черничък, чърникав', лансирана от Найден Геров (Речник на българския език. Том 5, 1904). В ежедневието обаче и двете думи отдавна са излезли от употреба. От друга страна, сравнително широко разпространените *жгълъ*, *жглестъ*, *жглови-денъ*, *жглообразенъ*, *жгловъ*, *жгловатъ*, *жгломеръ*, *жгълень*, *жгленъ*, *жгъл-никъ* по звуков строеж са изместени от умалителното име *жгълче*, включено от Г. В. Попов в неговия „Речник на българския език с правописни бележки“ (1902). Все пак малкото *жгълче* (дори и с членуваната си форма за множествено число *жгълчетата*) остава само фонетичен лидер, но само докато тогавашната правописна норма фиксира *жгълъ* като безспорен победител в серията от думи, започващи с *Ж*. През 1923 г. се появява конкурентната форма *ж-ж-ж* в израза „Гайдата вика ж-ж-ж!“ в методическото ръководство „Как да четем и пишем с първаците“¹⁹. Сред собствените имена единствен фаворит за първото място е словоформата *Жгленъ* 'село в Луковидска околия', която е последна в „Българската енциклопедия (А– Ж)“ (Данчови/Danchovi 1936), но в общобългарската азбучна подредба е преди словоформите *жгълче* и *жгълъ*.

Установяването на господството на *Я* като последна буква от българската азбука също е резултат от изминат дълъг и оспорван път. В глаголицата и в най-ранната кирилица няма буква *ia*. Появява се през XII–XIII в., като графичната ѝ трансформация в *Я* е свързана с Русия на Петър Първи. Ако в руската кирилица *Я* е въведена безпроблемно с реформата от 1708 г., то появата ѝ в българския език с този нов графичен вид се забавя независимо от наличието в кирилските ръкописни текстове на буквосьчетанието *ia*. Една от първите печатни книги, в която буква *Я* се използва активно, е изданието през 1828 г. в Лондон „Новый завет“, чийто тираж е унищожен по всяка вероятност в Петербург. Среща се също така и в книгите „Часослов“ (Белград 1833), „Аритметическое руководство“ (Крагуевац 1835), „Писменник“ (Белград 1835), „Разговорник греко-болгарский“ (Белград 1835) и др. През 1858 г. Йоаким Груев в своята „Основа за българска граматика“ употребява буквата *Я*, но не я слага на последно място в своята азбука. Тя е 32-рата буква и заема едва предпредпоследно място (*я-ж-ѣ*). Същата позиция ѝ е отредена и в 34-буквените „Взаимоучителни таблици“ на Хр. Г. Данов (1862–1872). В азбуката на Иван Момчилов от 1868 г. тя отново е на 32-ро място, но след нея има още три букви (*я-ж-ѣ-ѳ*). В Богоровия „Българско-френския речник“ (1871) буквата *Я* отново е предпредпоследна (*я-ж-ѳ-ѵ*). В Речника на Ал. Дювернуа буквата *Я* също остава предпоследна, тъй като авторът обединява в една статия буквите *ѣ-ж* (Дювернуа/Duvernuia 1889). Едно от първите ѝ официални лексикографски въвеждания като последна буква става в речника на Т. К. Коджов (Коджов/Kodzhov 1879–1882)²⁰. Авторитетни лексикографи като А. П. Николаев²¹, З. Футеков²² и Ст. Младенов²³ също възприемат тази практика в издадените от тях речници на чуждите думи²⁴. Проблемът с окончателното ѝ признаване като последна буква възниква поради различните правописни реформи²⁵, които се редуват, без да могат трайно да наложат своята норма в ежедневната практика. Въпреки това буквата *Я* е постоянен член в почти всички следосвобожденски речници, възходът ѝ като последна буква в българската азбука минава през апологизирането ѝ от страна на Пенчо Славейков и Пейо К. Яворов, като спорът окончателно е решен с реформата от 1945 г. Тогава е определен сегашният фонетичен правопис като общонационален и задължителен, а буквата *Я* е интронизирана на финалната позиция²⁶. По този начин войната за последната дума в българския език се измества в търсене на словоформи, започващи с *Я* и следвани от най-крайните по възможност букви от азбуката ни.

Независимо от превратностите на времето началото на състезанието за последната българска дума, започваща с буквата *Я*, е дадено за кой ли път от Иван Андреов Богоров през 1871 г. Той завършва своя „Българско-френския речник“ (1871) с думата *яхта* ‘ладия’²⁷, но в речниковата статия е включено и прилагателното име *яхтен*, което де факто се явява последната българска дума с буквата *Я* в неговия лексикографски труд²⁸. Факт е обаче, че Ив. Богоров не е успял да опише цялата българска лексика на своето

време: например последната дума от реконструирания език на Васил Левски по запазени писмени документи е *яхър* ‘обор’ (Симеонова/Simeonova 2003), а Иван Вазов пък употребява словоформата *яхуди* ‘еврей’ още в разказа си „Хаджи Ахил“ от 1881 г.²⁹ Словникът, събран от Найден Геров (1823–1900), съдържа глаголите *ячя* ‘охкам, охам, охтя, еча, пъшкам, стенкам, стена, стонат, охат’ и *iaшij* ‘яхам, яздя’, които изпреварват Богоровата *яхта*, но публикуването им се забавя до 1904 г.³⁰

В „Словарь болгарского языка по памятникам народной словестности и произведениям новейшей печати“ авторът Александър Дювернуа въвежда думата *ячемик* и *ячемичен*³¹, с което той става новият лексикографски водач в регистрирането на последната българска дума, но за кратко време. Три години по-късно, през 1892 г., Иван Вазов вече активно употребява в своите текстове думата *яшмак*. В разказа „В недрата на Родопите“ той на два пъти говори за това женско покривало: „Когато помакинята слезна от моста и възви насам, тя съвсем си закри лицето с *яшмака* от бял пешкир, метнат въз главата ѝ, за да не допусне на погледа на „кауриите“ (гявурите) нито едно кътче да му осквернят с нечистото си съприкосновение. (...) На страна от търкалото стои отделен куп помакини. Те поглеждат през тясния отвор на *яшмака* си от голям бял пешкир, като се обръщат на всеки миг, било да разменят някоя дума със съседките си, било да избягнат някой купидоновски поглед, стрелнат от някои деликанлии“³². Лексикографирането на турцизма *яшмак* ‘бяло тънко платно, с което кадъните увиват лицето си’ е дело на А. П. Николаев в неговия „Речник на чуждите думи в български език“³³, издаден за първи път в Шумен през 1893 г. Десетина години по-късно отново Вазов лансира словоформата за мн.ч. *яшмаци*, която използва през 1905 г. в разказа си „Една одисея из Делиорман“: „Из черните бразди на нивите край пътя туркини по шалвари и без *яшмаци* садеха царевица, преведени о две. Но като забелязваха българина, спущаха се да си грабят покривалата или се затуляха зад шубръките по слоговете“³⁴.

Известният български енциклопедист Лука Касъров (1854–1916) също внася своя дан в надпреварата за последната дума, като предлага в третия том на своя „Енциклопедически речник“ словоформата *ящерица* ‘друго име на гущер; познатите у нас гущери’ (Касъров/Kasarov 1907).

През 1910 г. лексикографът Л. А. Мичатек въвежда в своя „Дифференциальный Болгарско-русский словарь“ (Мичатек/Michatek 1910) думата *яшник* (*яжник*) ‘рус. обжора’³⁵, а през 1919 г. М. Велинов фиксира употребата на думата *яшма* ‘камък от семейството на кварцовете, има много видове’ в речника си³⁶, но тя не може да детронира нито *яшмак*, нито *яшник*. Царуването на *ящерица* като последна дума, започваща с *я*, продължава цели 63 години, като 35 години (1945–1970) е финална дума и в българския език.

През 1920 г. университетските професори Ст. Аргиров, Ст. Младенов, Ал. Теодоров-Балан и Б. Цонев издават „25 думи за български тълковен речник“³⁷, с което лансират своя модел за тълковен речник на Българската

академия, като последната разработена от тях дума е *ягода*. През 1951 г. Стефан Младенов довежда делото на академиците до думата *кяфир* (респ. *кяфироглу*) в „Българския тълковен речник с оглед към народните говори“, а през 1955 г. излиза „Български тълковен речник“, но той също не може да свали от престола *ящерица*, тъй като последната речникова статия е посветена на станалия вече традиционен *яшмак* (Андрейчин и др./Andreychin et al. 1955). Това не успява да направи и новоизлезлият под редакцията на Ст. Романски тритомен „Речник на съвременния български книжовен език“ (1953–1959), чийто последен том завършва с думата „*яшност, -тта, мн. няма, ж. ‘качество на яшен’*: *яшността* на децата улеснява майките“³⁸. Дори и членуваната ѝ форма „*яшността*“ не може да детронира словоформата *ящерица* от почетната ѝ позиция в българския словник, тъй като тя още от 1907 г. вече се е превърнала в последната дума за своето динамично време и е сложила финална точка в този спор за повече от шест десетилетия. Но както всичко в този живот има свой край, така и царуването на *ящерица* е прекратено от един двубуквен турцизъм.

През 1970 г. се появява на бял свят романът на Емилиян Станев „Антихрист“, където авторът използва архаизирана лексика, за да предаде усещането за съответното време. Той е един от първите писатели, който активно започва да използва турцизма *яя* ‘турска нередовна пехота’ (от тур. *уауа* ‘пешеходец’) в творчеството си: „Ала по-късно един от големците на *яята*, Шеремет бег, който беше веселяк и тайно пиеше вино, взе ме от Халил ага да му ловя риба и да го веселя. [...] Настървени за плячка, наваляха спахии на дребни коне, като лавини се свличаха дружини от *яята*, развяваха се байраци, биеха тарамбузи и подобно прииждаща река султанските войски заемаха всички височини, сякаш лешояди околисваха престолната“ (Станев/Stanev 1970). Лексикографите веднага улавят тази новост и словоформата *яя* се появява още през 1974 г. като последна дума в „Речника на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век“ (Илчев и др./Ilchev et al. 1974). Авторите на академичното издание на „Речник на чуждите думи в българския език“ (1982)³⁹ също поставят *яя* на последно място в своя словник. Това положение се запазва до 1997 г., когато съставителите на новокомпилирания „Речник на чуждите думи в български: А–Я: 40 000 думи“ включват думата *яябашъ* (м.) ‘истор. командир на корпуса *яя*’⁴⁰ като последна речникова статия. Владичеството на словоформата *яябашъ* се оказва ефимерно, тъй като авторите на педагогизирания „Речник за правоговор, правопис, пунктуация“ включват през 1998 г. съюза *я-я* със значение ‘или-или’, който те дефинитивно определят като последна дума в българския език (Попов и др./Popov et al. 1998). Университетските професори Петър Пашов и Христо Първев⁴¹ започват да поддържат тази позиция в третото преработено и допълнено издание на своя „Правоговорен и правописен речник на българския език“ (2002). В действителност това не е лексиколожко откритие, а само речнически начин за окончателно заковаване на последната дума в езика ни.

Като речникова единица съюзът *я-я* отдавна е известен. Първият лексикограф, който фиксира употребата на *я-я* в тълковен речник, е руският филолог Александър Дювернуа. Това той прави във втория том на своя „Речник на българския език по паметници на народното творчество и произведения на най-новия печат 1886–1889“, където в статията за съюза *я* дава пояснение за повторителността му и примери за употребата му: „Ако бъде кас-тен учинила, Тя ще трепне я с ръка, я с нога. М. 69⁴²; Я два дни мамо, я три дни, Я пак ми до три сахата, Аз ще в Балкана да идем Д. 18, 26–28 // Я добив да си добия, Я глава да си затрия Д. 35, 1–12⁴³. Но тъй като повторителната употреба на този съюз е включена в речниковата статия за *я*, то в неговия речник последната дума, започваща с *я*, си остава *ячемичен*. През 2002 г. авторите на „Нов правописен речник на българския език“ внасят уточнението, че *я-я* не е съюз, а междуметие⁴⁴. Същата позиция заемат и съставителите на „Официален правописен речник на българския език“ (Мурдаров и др./Murdarov et al. 2012). Съюз или междуметие, речниковата статия *я-я* става последна в българския език и заема този пост с необходимото достолепие и достойнство вече 5 години. Но дали ще го запази и какви са заплахите за детронирането ѝ, е обект на размисъл и усилена работа по лексикографското фиксиране на явления от динамичната българска текстуалност, още повече че многотомният „Речник на българския език“ на Института за българския език при БАН все още не е окончателно завършен.

По отношение на географските обекти и населените места безспорен фаворит още от времето на Г. С. Раковски е град *Яшъ* и прилагателните имена, образувани от този корен – *яшки, яшка, яшко, яшко-кишиневски (-а, -о, -и)*. Еднотомната „Българска енциклопедия (А–Ж)“ на братя Данчови включва трибуквения *Яшъ* (според тогавашния правопис) с обяснението ‘град в Ромъния’ (1936), седемтомната академична „Енциклопедия България: Тл–Я с допълнения“ от 1978 г. завършва с *Яшки мирен договор* (от 1791 г.), обаче безспорен фаворит се оказва старото название на с. Женда в Хасковска околия *Яшлъ кьой* ‘букв. старо село’ (Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987, 1989), но той губи състезанието от названието на сибирската река *Яя*. Петтомната „Кратка българска енциклопедия“ на БАН от 1969 г. завършва с *Яя* ‘река в СССР, РСФСР, в Южен Сибир’⁴⁵, като преди това е добавена *Яшко-Кишиневската операция 1944*.

Собствените имена и псевдонимите също дават поле за словотворчество, което позволява голяма конкуренция между отделните форми. През 1871 г. Иван Богоров лансира името *Ярослав*. През 1927 г. известният фейлетонист Чудомир се подписва във в. „Стръгало“ под името *Яу*, с което новоизкованото име се превръща в абсолютен лидер за мястото на последен псевдоним в българския език. По това време Йордан Йовков създава своя разказ „Песента на колелетата“ за славния майстор на каруци *Сали Яшар* (1933)⁴⁶, а в телефонните указатели от 40-те години на ХХ век се появява и

фамилията *Яшев*. Но по отношение на собствените имена словоформата *Яшко* излиза на преден план чрез българския превод на романа „Кръстоносци“ на Хенрих Сенкевич, чийто герой се казва *Яшко от Олешница* (1947)⁴⁷. Първенството сред личните и фамилните имена се оспорва от фамилията *Яшмаков*, но според „Речника на личните и фамилните имена у българите“ на Стефан Илчев (1969) категорично принадлежи на личното име *Яшо*, въпреки че винаги може да се появи псевдоним *ЯЯЯ*, например от *Яшо Яшов Яшов*. В „Съвременна българска енциклопедия А–Я“ от 2003 г. се появява името *Яяти* ‘древноиндийски цар, син на Нахуши’⁴⁸, което към момента е най-крайното име, фиксирано в български лексикографски източник.

Анализът на речниците на съкращенията в българския език показва, че те все още не са в състояние да издигнат свой достоен претендент за последната дума в българския език независимо от големия си словотворчески потенциал. Първо се появява *ЯКП* ‘Японска комунистическа партия’ (1965)⁴⁹, след това *ЯСП* ‘Японска социалистическа партия’ (1983)⁵⁰, *ЯЧА* ‘Японска Червена Армия’ (2003)⁵¹, *ЯЧ-СС* ‘енергет. спомагателни системи за ядрената част’ (2009)⁵².

При съкращенията обаче остава отворен пътят за търсене на още по-крайно буквосъчетание чрез създаване на съкращения от типа на *ЯЯС* (*Японски ядрен съюз*), *ЯЯТ* (*Японски ядрен тръст*) и др.

Все пак полето за търсене на последната дума в българския език остава отворено. Явно е, че много от „странните фиксации на словоупотреба“ остават извън полезрението на българските лексикографи. В романа „Фабрика за абсолюти“ на Карел Чапек се появява словоформата *Яя* във функция на лично име: „Шонбрун отново бе резиденция на престарелия владетел, сто и шестгодишния мандарин *Яя* Вир Вена“ (игрословица: на немски означава „Да, да. Ние [сме] Виена“). Един от известните съвременни футболисти е *Яя Туре*, играч в английския клуб „Манчестър Сити“. В романа „Ямайски марони“ на Майн Рид един от героите – г-н Иклепт Монтагю Сиджи – има говорна особеност, която в текста се предава с удвояване на съответните букви, и по този начин е фиксирана словоформата *яявя* (*се*): „Ще трябва да го попитам сам, аако се *яяви* случай, но това живоотно никога не идва насаам, а ааз не моога да отида натаам, мириише ужаасно на смоола“ (1980)⁵³. В романа „По пътя“ на Джек Керуак героят Дийн пък емоционално удвоява частицата *я*: „Са-а-ал! Не може да бъде! – възкликна Дийн. – Я виж, *яя* – хъх – да – ами разбира се, пристигна все пак, стар непрокопсанико, най-после се реши да поемеш по дългия път, а? (1981)⁵⁴.

Нетрадиционният преводач на криминалния роман „Ал Капоте или бледна ти е фантазията“ Максим Благоев си позволява да предаде възклицанието на главния герой инспектор Сан Антонио с утрояване на „*я*“-то („*яяя*“): „Но за какво по-точно служат тези залъгалки? Чисто и просто, за да може един ден някой западняк да ги забележи и да възкликне: „*Яяя!* К’во таковата!“⁵⁵.

Все пак призът за най-крайна българска дума се пада на петорно повтореното „я“ (в местоименна функция), служещо да покаже силата на един каприз в романа „Неизживени спомени“ на Стивън Кинг⁵⁶: „Искам я! – Сълзи потекоха по очите ѝ и се смесиха с потта върху лицено ѝ – Искам яяяя!“ (1995)⁵⁷.

А ако този каприз се окаже по-силен и желанието се умножи, ... то до колко повторения на „я“ може да се стигне? Коя ли ще е академичната норма в повторението на буквата я? Според мен петкратното повторение е повече от достатъчно. Но ако си представим, че полицейски инспектори намират последния документ от убит герой, който, падайки върху компютъра си, натиска клавиша с буквата я, и този текст се включи като доказателство в съответната документация, то какво могат да направят лексикографите⁵⁸.

И така, последната дума за последната дума в българския език имат, както винаги, езикотворците, а най-последната дума за последната дума в езика ни остава в ръцете на лексикографите, които ще решат кое словесно творение да включат като финал на своя речник. Спорът за последната дума в българския език остава с отворен финал: могат да се появят нови псевдоними, нови съкращения, нови заемки от японски, турски или друг екзотичен език с претенции за „най-последност“. Все пак към момента последната дума с български произход остава членуваната словоформа *яшността* или *ящерица*, последната дума с чужд произход е *яябайшъ*, последното собствено име с балкански произход е *Яшо*, а с индоевропейски произход е *Яяти*, последната дума в правописен речник на българския език е *я-я*, последното фиксирано преводно възклицание е *яяя*, а най-последната мултиплицирана местоименна форма *я*, фиксирана в български, е словоформата *яяяя*. Въпреки тази многообразност смятам, че последната българска дума трябва да бъде възклицанието „яяя!“.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Словоформата *zybeline* впоследствие е коригирана на *zibeline* ‘самур’ в четвъртото издание на Речника на френската академия (1740), поради което се измества напред в подредбата на думите от буквата Z.

² В руския език, според 4-томния Речник на Руската академия на науките, една от последните думи е *ящурный* ‘заразно болен’ (Словарь русского языка. Том. 4, Москва, 1961).

³ Благодаря на д-р Д. Пеев, който ми предостави изготвен по указания на проф. Иван Добрев реконструиран текст на „Азбучна молитва“ на Константин Преславски.

⁴ Според различните редакции буквите *ижица с кендима* (Ѣ), *копа* (Ѣ), *от* (Ѡ) и *w* (Ѡ) допълват кирилската азбука, което усложнява крайната подредба на кирилските букви.

⁵ В действителност първата употреба на словоформата е дело на Климент Охридски, който още в „Пространното житие на архиепископ Методий“ заявява (в прев. на новобългар.) „Словим в света Троица – сиреч в отца, сина и светаго духа, т.е. в три *ипостаси*, които можем да наречем три лица, но в едно божество“. Срв. също така

прил. име *ипостасен*: Плоският и многоречив дух на мъдростта от тоя свят се е поселил с неправилна реч за тайнствата и ги е лишил от *ипостасна* мъдрост⁶ – казваше Светият, когато ни събираше в голямата светлица (Е. Станев. Антихрист. 1970).

⁶ Срв. съвременната употреба на думата *исоп*: „В писанието е казано „И ще се извисиш като кедър над *исоп*“ (Ал. Дюма. Четиредесет и петимата. София, 1991).

⁷ *Ижицата* има като фонетично съответствие съгласната „в“ и гласната „и“, а на *джъто* „Ци“ отговаря „дж“. Необходимо е да се уточни, че на съвременната буква Я в буквара на Петър Берон съответстват следните кирилски букви *а, ѝа, ѝа*, което лишава думите, започващи с тях, да участват в състезанието за последна българска дума.

⁸ Азбуката, според Неофит Рилски, съдържа 34 букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѝ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, Ъ, ю, ѱ, ѳ (Ѱ да се пише „от“, ѱ да се пише „кс“, ѱ да се пише „пс“).

⁹ Според Ив. Момчилов българската азбука е съставена от 35 букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѝ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, Ъ, ю, я, ѳ, ѱ.

¹⁰ Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод ; Речник на църковнославянски език / Атанасий Бончев. София: Синод. изд., 1952. 235 с.

¹¹ Авторът специално отбелязва, че в писмените текстове се срещат и буквите w=о, Ѱ=от, v=и, ѳ=г.

¹² Иван Богоров въвежда различна азбучна подредба в своя „Българско-френски речник“ (1871): а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѝ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, Ъ, ю, я, ѳ, ѱ (1871). За разлика от своята „Първичка българска граматика“ слага *и* след *и*, добавя Ъ, я, ѳ, ѱ, но изхвърля буквите *а, ѝа*.

¹³ М. Дринов. За новобългарското азбуке. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила, год. I, 1870, кн. 2, с. 9–29.

¹⁴ Речниковата макроструктура не съдържа буквите ъ, ы, Ъ, тъй като в българския език няма думи, започващи с тях.

¹⁵ Н. Марков 1898 а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, Ъ, ю, я, ѳ, ѱ.

¹⁶ От 1878 до 1899 г. например последните букви са както следва: „ѳ“ (Начална книга за децата. 6 изд. Цариград, 1880); „Ж“ (Буквар За бълг. нар. у-ща/Иван Андреев Георгов. София: Димитър Ив. Панев, 1884); „ЪЖ“ (Буквар и читанка: За I отд. на I-я курс. Състав. Георги Киров. София: Янко С. Ковачев, 1893); „Ж“ (Буквар: За осн. ни у-ща. Иван Андреев Георгов. 8. изд. София: Б. Шимачек, 1893); „Ж“ (Буквар: За I отд. Състав. Димитър П. Игнатов, К. Г. Петров по Л. Модец. 1889; Буквар: За I отд. Състав. Димитър П. Игнатов, К. Г. Петров по Л. Модец. 2. прераб. изд. Русе, 1892. 48 с.) и др.

¹⁷ Малък българско-френски речник. Харитон Иванов Геннадиев. [Пловдив: б. и., 1900]. 2, 394 с.

¹⁸ „Един професор филолог съзираше някаква магическа мъжественост в буквата юс (ж), та възпираше да я иска за правописа (А. Теодоров-Балан. Из недрата на българския правопис. – Известия на Института за български език, I, 1952, с. 121–146).

¹⁹ Как да четем и пишем с първаците: Книга за учители и родители / Violino Primo, Николай Тодоров. София: Сава Тодоров, 1923. IV, 188 с.

²⁰ Т. К. Коджов. Речникъ, който съдържа 4000 чужди думи, които са употребяватъ в българския езикъ. София, 1879–1882. (с последна дума „яхта“).

²¹ А. П. Николаев. Речник на чуждите думи. Шумен. 1893 – а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѝ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я. (с последна дума „яшма“).

²² Футеков 1926 а, б, в, г, д, е, ж, з, и-й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я. (с последна дума „яшмак“ и „Яфа“).

²³ Ст. Младенов 1932 а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я.

²⁴ Срв. също така Пенев 1910, Велинов 1919, Футеков, Дорич 1920.

²⁵ Романски 1933 а, б, в, г, д, е, ё, ie, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ъ, ю, ж, іж, я, іа.

²⁶ В интерес на истината е, че хегемонията на Ю и Я в българския език е подложена на критика от А. Игов, който през 1962 г. на страниците на в. Литературен фронт предлага да се заменят с *ju* и *ja* (в. Литературен фронт от 09.08.1962 г.).

²⁷ У Димитър Димов последният френцизъм е *якобински*, но има и други думи, започващи с буквата „я“, а последната дума от използвания словник в романа „Тютюн“ (1951) е словоформата за множествено число на „яхта“ – „*Яхти*, вили, жени...“. В първия му роман „Поручик Бенц“ тази чест се пада на словоформата *ястия*, а в лирическият епос „Осъдени души“ – това е тривиалният израз „ясна политическа цел“.

²⁸ А. П. Николаев след *яхтата* на Ив. Богоров добавя *яхт-клуб* (Николаев 1893). През втората половина на ХХ в. се появява думата *яхтинг*, *яхтпристанище*, *яхтсмен*, *-а*, *ът*, *-и*, фиксирана в педагогизирания „Правописен речник на българския език“ (Попов и др. София, Наука и изкуство, 2003). Вл. Мурдаров добавя *яхтхотел* в „Речник на слятото, полуслятото и разделното писане за 21 век“ през 2003 г., с което серијата от думи, започващи с *яхт-*, е завършена.

²⁹ Това е Стамбул... Деветдесет и девет вери има там... френци, ингилизи, московци, италианци, аджеми, турци, арапи, гърци, арменци, *яхуди*, сиреч евреи, българи и прочее... (Ив. Вазов. Хаджи Ахил 1881).

³⁰ В момента думите *яхт-клуб*, *яхт-регата*, *яхтсмен* и *яхтхотел* допълват лексикалната верига на Богоровата *яхта* от 1871 г.

³¹ По отношение на тези думи Г. В. Попов в своя „Речник на българския език с правописни бележки“, излязъл в Ст. Загора през 1902 г., добавя словоформите *ячемик*, *-че*; *ячемичен*, *-чно* (Попов 1902).

³² Иван Вазов. В недрата на Родопите. София, 11 октомври 1892.

³³ *яшмак* (Н. Марков. Българско-френски речник. Пловдив, 1899), *яшмак* (Н. Марков. Българско-френски речник. Пловдив, 1912), *яшмак* (Н. Марков. Българско-френски речник. Пловдив, 1929), *яшмак* (Ст. Романски. Правописен речник на българския книжовен език с посочване изговора и ударението на думите. София, 1933), *яшмак* ‘воал, кърпа, покривало’ (Българската енциклопедия: А–Ж. 1936), *яшмак* (Х. Павлов. Правописник на българския книжовен език с обяснителен речник. Осмо преработено и допълнително издание. София, 1947); *яшмак* (Правописен и правоговорен наръчник. София, 1945 – Дружество на филолозите-слависти в България); *яшмак* (Ив. Леков и др. Правиписен речник на българския книжовен език. София, 1945); *яшмак* (Правописен речник Хемус на българския книжовен език. Състав. Л. Андрейчин, Хемус, София, 1945), *яшмак* ‘кърпа, с която жените в мохамеданските страни са си покривали лицето; було’ (Речник на чуждите думи в българския език. 1958), *Яшмак* и тамян (Роман от Димитър Воденичаров. София, 1997).

³⁴ Вж. Иван Вазов. Една одисея из Делиорман. 1905. Между другото, словоформата *яшмаци* се появява и в романа „Панаир на суетта“: „Оставяме телата им свободно да отиват където си искат, а усмивките им, къдричките им и розовите им бонета ги закриват вместо фереджета и *яшмаци*“ (Уилям Мейкпийс Текери. Панаир на суетата. 1985).

³⁵ Срв. *яшник* ‘рус. обжора’ (С. В. Бернштейн, Т. С. Луканов, Е. П. Тинева. Болгарско-руският словарь. Москва, 1947).

³⁶ М. Велинов. Речник на чуждите думи в езика ни. Търново, 1919.

³⁷ Първият тълковен речник на БАН, озаглавен „25 думи за български тълковен речник“, съдържа следните думи: *аспра*, *баилка*, *бера*, *вадя*, *време*, *голям*, *горе*, *да*,

давам, ден, де (дето), добър, за, клас, на, око, охльов, падам (падам се), работа, стрижба, ум, царевица, че, щит, ягода.

³⁸ Вж. също така последвали фиксации на словоформите *яшност* и *яшността*: *яшност*, *яшността* (Л. Андрейчин и др. Правописен речник на българския книжовен език. София, 1965, 2 изд.); *яшност*, *яшността* /-ста/ (П. Пашов, Хр. Първев. Правоговорен речник на българския език. София, 1975); *яшност*, *яшността* (Правописен речник на съвременния български книжовен език. БАН, 1983). Срв. *яшност* 'качество на яшен', илюстриран със следния пример: Не е само до храната, ами е и до *яшността* на децата (Л. Андрейчин и др. Правописен речник на българския книжовен език. София, 1976, 3 изд.). Думите *яшен* (*яшина*, *яшно*, *яшни*), както и *яшничък* (*яшничка*, *яшничко*, *яшнички*) не могат да изместят членуваната словоформа *яшност(та)* от първото място. Срв. „Никакви топли води и сандвичи. Ние, революционерите, сме *яшнички*. Бъркани яйца, баници, конфитюри, кейкове, колбаси и сардини. Не забравяй сардините“ (Г. Удхаус. Неподражаемият Джийвс. 1994).

³⁹ *яя* 'ж. (тур. уауа 'пешеходец') Ист. Турска нередовна пехота. (Ем. Станев)' (Речник на чуждите думи в българския език. БАН, София, 1982)

⁴⁰ Речник на чуждите думи в български: А–Я: 40 000 думи. Иван Габеров 1997 [В. Търново] : Е, [1997] (Враца: Полипринт) 937 с., [6] л. : табл.; 20 см В кн. означено 2. изд.

⁴¹ Правоговорен речник на българския език. Петър М. Пашов, Христо Ив. Първев. София: Наука и изкуство, 1975. 1 023 с. // Правоговорен речник на българския език. Петър М. Пашов и Христо Ив. Първев. 2. изд. София, Наука и изкуство, 1979. 1 023 с. // Правоговорен и правописен речник на българския език: Около 350 000 словоформи. Петър Пашов, Христо Първев. 3. прераб. изд. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2002. 1208 с. // Правоговорен и правописен речник на българския език. Около 350 000 словоформи / Петър Пашов, Христо Първев. 4. прераб. изд. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2004. 1208 с. // Правоговорен и правописен речник на българския език. Около 350 000 словоформи. Петър Пашов, Христо Първев. 5. прераб. изд. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2009. 1215 с.

⁴² Примерът е ексцерпиран от книгата „Български народни песни собрани от братя Миладиновци Димитрия и Константина и издани од Константина в Загреб. 1861“.

⁴³ *Chansons populaires bulgares inédites publiées et traduites par Auguste Dozon. Paris, 1875.*

⁴⁴ Нов правописен речник на българския език. (под ред. на В. Станков). БАН, Издателство „Хейзъл“, София, 2002.

⁴⁵ Кратка българска енциклопедия. Том 5: Строи–ЯЯ. 1969, т. 5, с. 563.

⁴⁶ Славата на Сали *Яшар*, прочутия майстор на каруци от Али Анифе, стигаше вече твърде далеч (Й. Йовков. Песента на колелетата. 1933).

⁴⁷ А по онова време се приказваше, че ще има война и че *Яшко от Олешница*, когато крал Владислав беше изпратил във Вилно да смени Миколай от Москозов, търсел усърдно рицари по цяла Полша (Х. Сенкевич. Кръстоносци. 1982).

⁴⁸ Съвременна българска енциклопедия А–Я / Илонка Антонова и др.; По идея и с ред. на Иван Габеров. [2.] изд. В. Търново: Gaberoff, 2003 (В. Търново: Абагар АД). 1432 с. Опитът с името *Яхъя Антиохийски* 'арабски историк и лекар (ок. 980–1066)' да бъде изведено през 2012 г. като фаворит за крайна енциклопедична словоформа, се проваля, тъй като словоформата стои преди собственото име *Яшар*. Срв. Голяма енциклопедия България [ред. Васил Гюзелев ... и др.]. София: Научноинформ. център Българска енциклопедия БАН: Книгоизд. къща Труд, 2011–2012 ([София], ИК „Д. Благовев“). 12 т.

⁴⁹ Б. Дамянов. Кратък речник на най-употребяваните съкращения в българския език. София, 1965.

Берон 1824: *Берон, д-р П.* Рибен буквар. Брашов. [Beron 1824: *Beron, d-r P.* Ri-ben bukvar. Brashov.]

Богоров 1844: *Богоров, Ив.* Първичка българска граматика. [Bogorov 1844: *Bogorov, Iv.* Parvichka balgarska gramatika.]

Богоров 1871: *Богоров, Ив.* Българско-френски речник. Виена. [Bogorov 1871: *Bogorov, Iv.* Balgarsko-frenski rechnik. Viena, 1871.]

Бозвели, Васкидович 1835: *Бозвели, Н., Емануил Васкидович.* Руководство на славеннобългарска граматика. [Bovzveli, Vaskidovich 1835: *Bovzveli, N., Emanuil Vaskidovich.* Rukovodstvo na slavennobolgarskaya grammatika.]

Бончев 1952: *Бончев, Ат.* Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод; Речник на църковнославянски език. София. [Bonchev 1952: *Bonchev, At.* Tsarkovnoslavyanska gramatika sas sbornik ot obraztsi za prevod; Rechnik na tsarkovnoslavyanski ezik. Sofia.]

Велев 2009: *Велев, Ал.* Речник на съкращенията в българския език. София. [Velev 2009: *Velev, Al.* Rechnik na sakrashteniyata v balgarskiya ezik. Sofia.]

Воденичаров 1997: *Воденичаров, Д.* Яшмак и тамян. София. [Vodenicharov 1997: *Vodenicharov, D.* Yashmak i tamuian. Sofia.]

Габеров 1997: *Габеров, Ив. и др.* Речник на чуждите думи в български: А–Я: 40 000 думи. [В. Търново] [1997] (В кн. означено 2. изд.). [Gaberov 1997: *Gaberov, Iv. et al.* Rechnik na chuzhdite dumi v balgarski: A–Ya: 40 000 dumi. [V. Tarnovo] [1997] (V kn. oznacheno 2. izd.).]

Генадиев 1900: *Генадиев, Х.* Малък българско-френски речник. Пловдив. [Genadiev 1900: *Genadiev, H.* Malak balgarsko-frenski rechnik. Plovdiv.]

Голяма енциклопедия България (2012): Голяма енциклопедия България. София, 2011–2012. [Golyama entsiklopediya Bulgariya (2012): Golyama entsiklopediya Bulgariya. Sofia, 2011–2012.]

Груев 1858: *Груев, Й.* Основа за българска граматика. [Gruev 1858: *Gruev, Y.* Osnova za balgarska gramatika.]

Дамянов 1965: *Дамянов, Б.* Кратък речник на най-употребяваните съкращения в българския език. София. [Damyanov 1965: *Damyanov, B.* Kratak rechnik na naupotrebyavanite sakrashteniya v balgarskiya ezik. Sofia, 1965.]

Данчови 1936: *Данчов, Н., Ив. Данчов.* Българска енциклопедия (А–Ж). София. [Danchovi 1936: *Danchov, N., Iv. Danchov.* Balgarska entsiklopediya (A–Zh). Sofia.]

Дринов 1870: *Дринов, М.* За новобългарското азбуке. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила, Год. I, кн. 2, с. 9–29. [Drinov 1870: *Drinov, M.* Za novobalgarskoto azbuke. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo. Braila, God. I, kn. 2, s. 9–29.]

Дювернуа 1885–1889: *Дювернуа, Ал.* Словарь болгарского языка. Москва. [Dyuvernua 1885–1889: *Dyuvernua, Al.* Slovaru bolgarskogo yazyuka. Moskva.]

Илчев 1969: *Илчев, Ст.* Речника на личните и фамилните имена у българите. София. [Ilchev 1969: *Ilchev, St.* Rechnika na lichnite i familnite imena u balgarite. Sofia.]

Илчев и др. 1974: *Илчев, Ст. и др.* Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. София. [Ilchev et al. 1974: *Ilchev, St. et al.* Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Sofia.]

- Йовков 1933: *Йовков, Й.* Песента на колелетата. София. [Yovkov 1933: *Yovkov, Y.* Pesenta na koleletata. Sofia.]
- Касъров 1907: *Касъров, Л.* Енциклопедически речник. Том 3, Пловдив. [Kasarov 1907: *Kasarov, L.* Entsiklopedicheski rechnik. Tom 3, Plovdiv.]
- Керуак 1981: *Керуак, Дж.* По пътя. София. [Keruak 1981: *Keruak, Dzh.* Po patya. Sofia.]
- Кинг 1994–1995: *Кинг, Ст.* Неизживени спомени. София. [King 1994–1995: *King, St.* Neizzhiveni spomeni. Sofia.]
- Коджов 1879–1882: *Коджов, Т. К.* Речникъ. София. [Kodzhov 1879–1882: *Kodzov, T. K.* Rechnik. Sofia.]
- Крумова-Цветкова и др. 2003: *Крумова-Цветкова, Л.* и др. Речник на съкращенията в българския език. БАН, ИК Емас, София. [Krumova-Tsvetkova et al. 2003: *Krumova-Tsvetkova, L. et al.* Rechnik na sakrashteniyata v balgarskiya ezik. BAN, IK Emas, Sofia.]
- Леков и др. 1945: *Леков, Ив. и др.* Правиписен речник на българския книжовен език. София. [Lekov et al. 1945: *Lekov, Iv. et al.* Pravipisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia.]
- Лъдълъм 1993: *Лъдълъм, Р.* Пътят към Гандолфо. София. [Ladlam 1993: *Ladlam, R.* Patyat kam Gandolfo. Sofia, 1993.]
- Марков 1898: *Марков, Н.* Българско-френски речник. Пловдив. [Markov 1898: *Markov, N.* Balgarsko-frenski rechnik. Plovdiv.]
- Марков 1912: *Марков, Н.* Българско-френски речник. Пловдив. [Markov 1912: *Markov, N.* Balgarsko-frenski rechnik. Plovdiv.]
- Марков 1929: *Марков, Н.* Българско-френски речник. Пловдив. [Markov 1929: *Markov, N.* Balgarsko-frenski rechnik. Plovdiv.]
- Миклошич 1885: *Миклошич, Ф.* Краткий словарь шести славянских языков. [Mikloshich 1885: *Mikloshich, F.* Kratkij slovar' shesti slavyanskiy yazykov.]
- Милев и др. 1958: *Милев, Ал., Б. Николов, Й. Братков.* Речник на чуждите думи в българския език. София. [Milev et al. 1958: *Milev, Al., B. Nikolov, Y. Bratkov.* Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik. Sofia.]
- Мичатек 1910: *Мичатек, Л. А.* Дифференциальный болгарско-русский словарь. [Michev 1910: *Michatek, L. A.* Differentsialnaya bolgarsko-russkiy slovar'.]
- Мичев, Коледаров 1989: *Мичев, Н., П. Коледаров.* Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. София. [Michev, Koledarov 1989: *Michev, N., P. Koledarov.* Rechnik na selishtata i selishtnite imena v Bulgariya 1878–1987. Sofia.]
- Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Българския тълковен речник с оглед към народните говори. София. [Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarskiya talkoven rechnik s ogleed kam narodnite govori. Sofia.]
- Момчилов 1868: *Момчилов, Ив.* Граматика за новобългарския език. [Momchilov 1868: *Momchilov, Iv.* Gramatika za novobalgarskiya ezik.]
- Мразович 1794: *Мразович, А.* Руководство к славенстей грамматице. [Mrazovich 1794: *Mrazovich, A.* Rukovodstvo k slavenstey grammatitse.]
- Мурдаров и др. 2003: *Мурдаров, Вл. и др.* Речник на слятото, полуслятото и разделното писане за 21 век. София. [Murdarov et al. 2003: *Murdarov, Vl. et al.* Rechnik na slyatoto, poluslyatoto i razdelnoto pisane za 21 vek. Sofia.]

Мурдаров и др. 2012: *Мурдаров, Вл. и др.* Официален правописен речник на българския език. София. [Murdarov et al. 2012: *Murdarov, Vl. et al.* Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia.]

Николаев 1893: *Николаев, А.* Речник на чуждите думи в българския език. Шумен. [Nikolaev 1893: *Nikolaev, A.* Rechnik na chuzdite dumiv balgarskiyezik. Shumen.]

Павлов 1947: *Павлов, Х.* Правописник на българския книжовен език с обяснителен речник. София. [Pavlov 1947: *Pavlov, H.* Pravopisnik na balgarskiya knizhoven ezik s obyasnitelен rechnik. Sofia.]

Павлович 1836: *Павлович, Хр.* Граматика славяноболгарска. [Pavlovich 1836: *Pavlovich, Hr.* Gramatika slavyanobolgarska.]

Пашов, Първев 1975: *Пашов, П., Хр. Първев.* Правоговорен речник на българския език. София. [Pashov, Parvev 1975: *Pashov, P., Hr. Parvev.* Pravogovoren rechnik na balgarskiya ezik. Sofia.]

Пашов, Първев 1979: *Пашов, П., Хр. Първев.* Правоговорен речник на българския език. 2. изд. София. [Pashov, Parvev 1979: *Pashov, P., Hr. Parvev.* Pravogovoren rechnik na balgarskiya ezik. 2. izd. Sofia.]

Пашов, Първев 2002: *Пашов, П., Хр. Първев.* Правоговорен и правописен речник на българския език. 3. прераб. изд. София. [Pashov, Parvev 2002: *Pashov, P., Hr. Parvev.* Pravogovoren i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. 3. prerab. izd. Sofia.]

Пашов, Първев 2004: *Пашов, П., Хр. Първев.* Правоговорен и правописен речник на българския език. 4. прераб. изд. София. [Pashov, Parvev 2004: *Pashov, P., Hr. Parvev.* Pravogovoren i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. 4. prerab. izd. Sofia.]

Пашов, Първев 2009: *Пашов, П., Хр. Първев.* Правоговорен и правописен речник на българския език. 5. прераб. изд. София. [Pashov, Parvev 2009: *Pashov, P., Hr. Parvev.* Pravogovoren i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. 5. prerab. izd. Sofia.]

Пенов 1910: *Пенов, Я.* Речник на чуждите думи. София. [Penov 1910: *Penov, Ya.* Rechnik na chuzhdite dumii. Sofia.]

Попов 1902: *Попов, Г.* Речник на българския език с правописни бележки. София. [Popov 1902: *Popov, G.* Rechnik na balgarskiya ezik s pravopisni belezhki. Sofia.]

Попов и др. 1998: *Попов, Д., К. Симов, Св. Видинска.* Речник за правоговор, правопис, пунктуация. София. [Popov et al. 1998: *Popov, D., K. Simov, Sv. Vidinska.* Rechnik za pravogovor, pravopis, punktuatsiya. Sofia.]

Попов и др. 2003: *Попов, Д. и др.* Правописен речник на българския език. София, Наука и изкуство. [Popov et al. 2003: *Popov, D. et al.* Pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.]

Рид 1980: *Рид, М.* Ямайски марони. София. [Rid 1980: *Rid, M.* Yamayski maroni. Sofia.]

Рилски 1835: *Рилски, Н.* Болгарска граматика. [Rilski 1835: *Rilski, N.* Bolgarska gramatika.]

Романски 1933: *Романски, Ст.* Правописен речник на българския книжовен език. София. [Romanski 1933: *Romanski, St.* Pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia.]

Романски 1953–1959: *Романски, Ст. и др.* Речник на съвременния български език. София. [Romanski 1953–1959: *Romanski, St. et al.* Rechnik na savremenniya balgarski ezik. Sofia.]

Сан Антонио 1994: *Антонио, С.* Ал Капоте или бледна ти е фантазията. София [San Antonio 1994: *Antonio, S.* Al Kapote ili bledna ti e fantaziyata. Sofia.]

Сенкевич 1947: *Сенкевич, Х.* Кръстоносци. София. [Senkevich 1947: *Senkevich, H.* Krastonosti. Sofia.]

Сенкевич 1982: *Сенкевич, Х.* Кръстоносци. София. [Senkevich 1982: *Senkevich, H.* Krastonosti. Sofia.]

Симеонова 2003: *Симеонова, М.* Речник на езика на Васил Левски. София. [Simeonova 2003: *Simeonova, M.* Rechnik na ezika na Vasil Levski. Sofia.]

Станев 1970: *Станев, Ем.* Антихрист. София. [Stanev 1970: *Stanev, Em.* Antihrist. Sofia.]

Станков и др. 2002: *Станков, В. и др.* Нов правописен речник на българския език. София. [Stankov et al. 2002: *Stankov, V. et al.* Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia.]

Старобългарски речник 1999, 2009: Старобългарски речник. БАН, София. Т. 1, 1999, Т. 2, 2009. [Starobalgarski rechnik 2009: Starobalgarski rechnik. BAN, Sofia. Vol. 1, 1999; Vol. 2 2009.]

Текери 1985: *Текери, У.* Панаир на суетата. София. [Tekeri 1985: *Tekeri, U.* Panair na suetata. Sofia.]

Теодоров-Балан 1952: *Теодоров-Балан, Ал.* Из недрата на българския правопис. – Известия на Института за български език, I, с. 121–146 [Teodorov-Balan 1952: *Teodorov-Balan, Al.* Iz nedrata na balgarskiya pravopis. – Izvestiya na Institutata za balgarski ezik, I, s. 121–146.]

Филипова-Байрова и др. 1982: *Филипова-Байрова, М. и др.* Речник на чуждите думи в българския език. БАН, София. [Filipova-Bayrova et al. 1982: *Filipova-Bayrova, M. et al.* Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik. BAN, Sofia.]

Футеков 1926: *Футеков, З.* Речник на чуждите думи. София. [Futekov 1926: *Futekov, Z.* Rechnik na chuzhdite dumi. Sofia.]

Цветкова, Чоролеева 1983: *Цветкова, Л., М. Чоролеева.* Речник на съкращенията в българския език. София, 1983. [Tsvetkova, Choroleeva 1983: *Tsvetkova, L., M. Choroleeva.* Rechnik na sakrashteniyata v balgarskiya ezik. Sofia.]

✉ Проф. д.ф.н. Димитър Веселинов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
София, бул. „Цар Освободител“ 15
1504 София, България

✉ Prof. Dimitar Vesselinov, DSc
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria